

Bojan T. Čolak, Iva G. Tešić

SEVERNI JADRAN U PUTOPISNIM REPORTAŽAMA MILOŠA CRNJANSKOG

Rad se bavi putopisnim reportažama Miloša Crnjanskog posvećenim severnom delu hrvatskog primorja, objavljivanim tokom 20-ih i 30-ih godina XX veka u periodici (Vreme, Politika, Turistički Lloyd). Reč je o Crnjanskovim tekstovima koji su ostali na margini dosadašnjeg naučno-istraživačkog interesovanja. Prvi deo studije biće usmeren na putopisno-reportažne napise sa severnog Jadrana (uključujući i turistički vodič Naše plaže na Jadranu), dok će se u fokusu drugog dela naći angažovani tekstovi posvećeni Rijeci, najvećem gradu Kvarnerskog zaliva.

Ključne reči: Miloš Crnjanski; severni Jadran; Rijeka; hrvatsko primorje; putopis; reportaža; angažovana književnost; jugoslovenski nacionalni identitet

dr. sc. Bojan T. Čolak
Institut za književnost i umetnost,
Beograd
btcolak@yahoo.com

dr. sc. Iva G. Tešić
Institut za književnost i umetnost,
Beograd
megalofroneo@gmail.com

PREGLEDNI ČLANAK

UDK:
821.163.41.09CRNJANSKI, M.-992

CRNJANSKI O SEVERNOM JADRANU: FORMIRANJE KULTA JUGOSLOVENSTVA

Tekstove posvećene Rijeci i severnom Jadranu Miloš Crnjanski je objavljivao u periodici tokom 20-ih i 30-ih godina XX veka – u vreme dok je, radeći kao novinar beogradskih dnevnih listova¹, izveštavao jugoslovensku javnost o prilikama u raznim delovima tada za-

¹ „Žurnalističkom radu pisac je posvetio znatan deo svoje stvaralačke usredsređenosti i energije, a, pri tome, ovu vrstu svoje delatnosti Crnjanski nije smatrao drugorazrednom, već izuzetno podsticajnom i značajnom [...] Novinarstvo je za Crnjanskog bila neka vrsta sponse sa životom i energijom svakodnevice društvenih i političkih zbivanja, izvesno vrelo širokog iskustva“ (Jaćimović 2009: 19).

jedničke države (najpre Kraljevine SHS, potom Kraljevine Jugoslavije)². Dopise sa severnog Jadrana Crnjanski publikuje počevši od 1923. godine, kada se u listu *Politika* (26. i 27. jula i 3. avgusta) najpre pojavljuje triptih pod naslovom „Ubistvo Rijeke (Pismo Politici)“, da bi naredne godine pod nadnaslovom „Izveštaji sa primorja“, takođe u *Politici*, bili štampani tekstovi „Amor u Crikvenici“, „Groblje naših brodova“ i „Rijeka“. Tri godine kasnije, za potrebe popularizovanja primorskog turizma, Crnjanski u almanahu *Jadranska straža* štampa priručnik za putovanje pod naslovom *Naše plaže na Jadranu* (1927), a 1931. i 1932. godine u listu *Vreme* objavljene su reportaže: „Velika luka Sušak“, „Primorje pod hladnim suncem“, „Omišalj“, „Ribarstvo severnog Jadrana“. „Senj“ je poslednji iz serije putopisno-reportažnih tekstova sa severnog Jadrana, koji izlazi 1934. godine u *Turističkom Lloyd-u*.³

Pomenuti zapisi objedinjeni su u dvema knjigama Sabranih dela, pod naslovima *Putopisi I* i *Putopisi II*. Ovi radovi spadaju u putopisne i novinske reportaže – žanr koji u međuratnom periodu doživljava uspon⁴ i, s obzirom na to da je najčešće vezan za takozvane domaće prostore, dobija privilegovano mesto u novinskim rubrikama – sledio je odmah nakon dnevno-političkih aktuelnosti.

Opisivanje nepoznatih predela bio je način da se čitaocima približe udaljeni krajevi, ali je istovremeno predstavljalo državnu taktiku⁵, kojoj je bio cilj promovisanje novopripojenih teritorija zajedničke zemlje. Pri tome, beogradski listovi *Politika* i *Vreme* su u tom trenutku imali *značajnu finansijsku potporu vlade za slanje novinara u obilazak države, naročito primorja, koje je [...] nudilo veliki turistički potencijal, a bilo je praktično ekonomski gotovo potpuno neiskorišćeno* (Duvnjak Radić 2021: 63).

² „Uglavnom su to bile serije putopisnih reportaža, objedinjenih nekim zajedničkim naslovom, u redim slučajevima radilo se o pojedinačnim reporterskim zapisima sa putovanja, podstaknutim kakvim aktuelnim istorijskim, političkim, kulturnim ili umetničkim događajem [...] Prelaz od književnosti ka novinarstvu ostvario je Crnjanski u domenu aktuelne društveno-političke problematike. Svoju pažnju preneo je na one političke odnose, u kojima su određeni momenti u novoj međunarodnoj konstelaciji igrali značajnu ulogu. Tu građu sa političkom tematikom [...] objedinjuje svest o tek stvorenoj jugoslovenskoj državi i o opasnostima koje bi mogle biti kobne po njenu stabilnost. [...] Politička aktuelnost putopisa „U Hortijevoj Mađarskoj“ potaknula je kod Crnjanskog premeštanje putopisnog interesovanja sa inostrane na domaću političku situaciju. Neki tekstovi usredsređeni su na neoslobođene jugoslovenske krajeve, ili na krajeve koji bi tu sudbinu u određenim političkim i ekonomskim okolnostima mogli da dožive (Golubović 2001: 190–191, 192).

³ Kontekstualizacijom i analizom Crnjanskove reportaže o Senju bavio se B. Čolak (v. Čolak 2013).

⁴ Nakon Prvog svetskog rata menjala se *kultura putovanja* i putopisi su postali dominantni žanr. Svoje beleške sa putovanja objavljivali su već afirmisani književnici, i njihovi putnički zapisi gube didaktičnost, dobijajući literarnost i autonomiju (v. Duda 2005: 97–117).

⁵ U takvom poduhvatu može se prepoznati tendencija osnaživanja jugoslovenstva kao *nadnacionalnog identiteta*, što je posebno bilo izraženo nakon Prvog svetskog rata, po osnivanju Kraljevine SHS.

U poređenju sa reportažama iz dalmatinskih krajeva – koje je pisac, takođe, objavljivao u periodici 20-ih i 30-ih godina⁶ – Crnjanskovi tekstovi o severnom Jadranu su angažovaniji i u njima ima mnogo više piščevih ličnih stavova o socijalnim i političkim temama, a znatno manje opisa primorskih pejzaža⁷, pa se može zaključiti da su ovi zapisi najvećim delom reportažnog, a manje putopisnog karaktera. Odabir detalja kojima će pisac posvetiti pažnju uslovljen je konkretnim ciljem / zadatkom – u turističkom vodiču dominira informativnost (mada je evidentno i prisustvo propagandnog diskursa), dok u izveštajima dolazi do izražaja kritički ton i lični odnos prema društvenoj i ekonomskoj situaciji na severnom delu hrvatskog primorja.

Reportaže iz bedekera *Naše plaže na Jadranu* pre svega su propagandnog karaktera i osnovni cilj im je bio da upoznaju jugoslovensku javnost s primorskim delom tada zajedničke zemlje: *Moje beleške su napisane naročito onima, koji ne znaju naše jadranske obale, putnicima, velikoj masi, koja bi trebala iz naših krajeva da siđe na Jadran ovog leta* (Crnjanski 1995b: 43). Osim što popularizuje primorski turizam⁸, Crnjanski je i neprikriveno sugestivan:

Naša obala na Jadranu lepša je od svih morskih obala i naša kupališta i letovališta duž jadranske obale treba da postanu, pa i postaju, onaj kraj naše zemlje koji najviše volimo, njegovog Sunca radi, njegovih vetrova radi, radi njegovog rumenog Meseca, radi njegovih zvezda, radi njegovih letnjih dana vrelih kao peščana pustinja i radi njegovih prolećnih noći čistih i dubokih kao plava nebesa. (Isto: 419)

Putujući duž Kvarnerskog zaliva (pored Sušaka, Kraljevice, Crikvenice, Selca, Baške, Krka, Cresa, Lošinja, Malinske, Senja), pisac beleži raznovrsne podatke: pored toga što opisuje krajolike, budućim turistima pruža obaveštenja vezana za izgled plaža (da li su peščane ili kamenite), navodi prosečnu godišnju temperaturu, upućuje i na putnicima atraktivne sadržaje (podaci o restoranima, kockarnicama, noćnom životu), ali daje i preporuke gde je povoljno odsesti (čak donosi i podatke o nacionalnosti i broju turista koji su dolazili u posetu, a uz to informiše i o smeštajnim kapacitetima hotela koji su na rapolaganju poseiocima). U ovim putničkim beleškama nailazimo i na preciznu statistiku, koja, zajedno sa fotografijama iz posećenih mesta, može poslužiti i kao dokumentarni materijal:

⁶ O Crnjanskovim tekstovima posvećenim hrvatskom primorju, koji su ostali na margini autorove putopisne delatnosti, opširnije u radu „Miloš Crnjanski o Hrvatskom primorju“ (*Putopisi u srpskoj književnosti. Jezik srpskih putopisa. Srpska književnost i kulturna diplomatija*. 52. naučni sastanak slavista u Vukove dame, Beograd, 14–19. IX. 2022.. 2; Beograd: Filološki fakultet/Međunarodni slavistički centar, 2023, str. 263–272).

⁷ Jedino u reportažama iz Omišlja i Senja Crnjanski pruža i podatke o kulturi, običajima, istoriji ovih mesta.

⁸ Pisac u itinereru daje i instrukcije za stizanje na hrvatsku obalu: „Taj silazak na more Beograd–Zagreb–Sušak najlakši je, najbrži i najudobniji. Po njemu može se odlaziti na more za dan i preko noć, kao što se u engleskom vikendu (weekend) beži do mora koje osvežava, stišava i ispunjava radošću i čulnošću. Drugi je put, preko Ogulina–Knina na Split herojski. [...] Treći put do mora, kroz čemernu Bosnu i kamenitu Hercegovinu romantičan je i težak“ (Crnjanski 1995b: 420).

Hotel Jadran sa svojih 50 soba (dinara 35 – 50 i 50 – 90), kupatilom, terasama i balkonima izgleda kao veliki, šareni akvarium. U njemu kao šarene, plave, zelene i ružičaste ribe vrve plivači i plivačice celo leto. [...] Ove godine, do 30. oktobra, posetilo je taj hotel 1650 naših, 96 Čeha, 53 Rusa, 519 Nemaca, 29 Mađara, 10 Engleza, 9 Amerikanaca, 8 Italijana, 4 Rumuna, 2 Argentinca, 10 Poljaka, 3 Dancaca, 4 Holanđana, 3 Španjolca itd. (Crnjanski 1995b: 421)

Iako reportaže iz mesta koje obilazi (idući od Sušaka ka jugu, sve do crnogorske obale) obiluju podacima informativnog karaktera, Miloš Crnjanski uspeva da *ne izneveri sebe kao pisca* (Ješić 2004: 123). Ovi radovi putopisno-reportažnog karaktera *prevazilaze početne žurnalističke intencije, jednostavnost i informativnost, koje su naglašene u tekstovima ovakve prirode* (Jaćimović 2009: 19)⁹. Ukoliko se oslonimo na Dučićovo diferenciranje književnog i umetničkog putopisa, koje za kriterijum uzima princip estetizovanja stvarnosti, odnosno prelamanje stvarnosti kroz piševu čulnu i intelektualnu optiku, možemo izvesti nedvosmislen zaključak da su Crnjanskovi napisi posvećeni hrvatskom primorju, koji su ostali na margini njegove putopisne delatnosti, i te kako umetnički. Iako se oglašava kao izveštač, Crnjanski ostaje pisac sa svim stilskim prepoznatljivostima koje su mu svojstvene. Zapravo, u slučaju Miloša Crnjanskog, književnik je uvek prisutan, čak i kada ga priroda žanra obavezuje na drugačiji diskurs (Tešić 2023: 271).

Još 1927. godine, u dva prikaza *Naših plaža na Jadranu* skrenuta je pažnja na činjenicu da ovaj bedeker nije isključivo *propaganda za naše more*, jer je izrečen kroz jednu čarobnu i laku pesničku viziju, otmenu i krepku, čvrstu kao hridi i laku kao pena našega Jadrana, tako da prerasta u svojevrstu zbirku odlomaka za čitanke i hrestomatije, iz kojih će omladina učiti kako se piše majstorska proza i kako se voli svoje kopno i svoje more. Naročito svoje more, Jadransko ([Bibliofil] 1927: 5).

Međutim, za razliku od priloga iz *Naših plaža na Jadranu*, tekstovi objavljeni pod nadnaslovom „Izveštaji sa primorja”, uključujući i reportaže iz Rijeke (u tom momentu sporne teritorije koju Italija nije priznavala kao tuđu) i okoline prevashodno su o (ne)prilikama na severnom delu hrvatske obale. Ovde pretežu sociološki, politički i istorijski aspekti, pri čemu su očigledni i neprikriveni autorovi lični stavovi. U ovim reportažama dominiraju kritičnost i vrlo oštar odnos prema nebrizi države za stanje u kome žive sunarodnici na severnoj obali Jadrana. Može se primetiti kako Crnjanski u tekstovima po nekoliko puta ponavlja istovetne stavove, upozoravajući na nemaštinu, krizu drvne industrije i brodogradnje, propadanje brodova i prazne hangare u lukama, sve masovnije iseljavanje stanovnika, eksproprijaciju šuma, jednovremeno napadajući državne organe za ravnodušnost prema svemu tome.

Svestan da je kriza neka vrsta konstante, Crnjanski će izvesti pesimistično-rezignirani zaključak: *Idući moru, nekoliko puta godišnje, već skoro dvadeset godina, mi smo stekli uverenje*

⁹ Neda Todorović ističe kako je teško uspostaviti oštre granice između pisca i novinara, a „u nekim slučajevima nije sasvim jasno da li je određen autor novinar-književnik ili je književnik-novinar” (Todorović 2011: 35).

da je život nepromenljiv, kao i ta prolećna osvetljenja nebesna nad pučinom i jadranskim talasima. Prolazimo samo mi (Crnjanski 1995b: 199).

Prilikom izveštavanja o stanju u pojedinim primorskim mestima, Crnjanski nije samo reporter, u njegovim zapisima uočavamo i zabrinutost i duboko empatičan odnos, naročito kada piše o osiromašenosti riječkog kraja, o besposlici i očaju ljudi, o životu ribara koji zna-ju unapred da će do smrti i oni i njihova deca i njihove pogrbljene žene, jesti polentu (Crnjanski 1995a: 176). Srpski pisac zapaža kako su od muke ljudi [...] ovde neosetljivi kao kamen, da bi duboko dirnut njihovom egzistencijalnom bedom završio rečima *U očima mi se kupe suze* (Isto: 176). Posebno subjektivan ton zapaža se u „Ubistvu Rijeke“, verovatno najkritičnijoj i najangažovanijoj piščevoj putopisnoj reportaži ovoga perioda.

RIJEKA MILOŠA CRNJANSKOG: ANGAŽOVANA PUTOPISNA REPORTAŽA

Tekst „Ubistvo Rijeke. (Pismo *Politici*)“ – žanrovski u podnaslovu određen kao *pismo*¹⁰ – objavljen je u dnevnom listu *Politika* 1923. godine u četiri nastavka. Prva tri nastavka markirana su rimskim brojevima (I, 26. VII; II, 27. VII; III, 1. VIII), a poslednji, četvrti, izašao je pod naslovom „Pre aneksije“ (2. VIII). Uočava se i da su prva dva štampana u razmaku od jednog dana, isto kao i poslednja dva, a da je između njih napravljena pauza od četiri dana (subota–utorak).

Ukoliko se naslov putopisne reportaže „Ubistvo Rijeke“ uporedi sa ostalim pisanim o hrvatskom primorju u sličnom periodu – „Šibenik“ (1923), „Split“ (1923), „Korčula“ (1923), „Hvar“ (1923), „Amor u Crikvenici“ (1924), „Ostrvo Rab“ (1924), „Na ribanju sa mesecom“ (1924) itd, zapaža se da ga izdvaja angažovani karakter¹¹. Donekle aktivističkom diskursu mogli bismo pripisati i naslov „Groblje naših brodova“ (1924), ali s obzirom na to da navedeni članak ne sadrži toponim, „Ubistvo Rijeke“ se uobličava u jedan od retkih provokativnih i angažovanih naslova žanra putopisne reportaže o hrvatskom primorju. Međutim, u angažovan diskurs trebalo bi svrstati i naslov „Opasnost po Šušak“ (1924), tekst koji u Sabranim delima nije uvršten u *Putopise*, nego u *Političke članke 1919–1939*.

Iako se iz naslova „Rijeka“ (*Politika*, 22. VIII 1924) ne čita angažovanost, reč je o jednom i te kako angažovanom članku (putopisnoj reportaži), napisanom svega godinu dana nakon „Ubistva Rijeke“, ali u okvirima izmenjenih istorijskih i društveno-političkih prilika. Samim tim, biće zanimljivo uporediti navedena dva teksta ne samo iz aspekta

¹⁰ Reč je o uobičajnom postupku žanrovskog određenja teksta putopisnog karaktera u srpskoj književnosti, koji omogućava uvođenje diskursa obojenog intimnošću i subjektivnošću (v. Gvozden 2011). Forma pisma podrazumeva i postojanje adresata kome se pismo upućuje, što je ovde, zanimljivo, dnevni list *Politika*.

¹¹ Na snažno prisustvo ideološkog konteksta u žanru putopisne reportaže ukazala je Duvnjak Radić: „Od svih podvrsta putopisnog žanra, novinarski putopis i putopisna reportaža imaju – zahvaljujući novinskom sistemu komunikacije – najizraženiji politički aspekt, koji otvara pitanja društveno-istorijskog konteksta u kojem su ovi tekstovi pisani“ (Duvnjak Radić 2021: 23).

određivanja njihove međusobne korespondencije, nego i sagledavanja samog cilja (svrhe) Crnjanskovog pisanja.

Neophodno je napomenuti da će se u fokusu rada prevashodno naći Crnjanskov odnos prema Rijeci u onom značenju ovoga područja koje ono ima za srpskog pisca. Otuda će se današnji delovi grada, koji su se nekada nalazili izvan njegovog okvira, analizirati samo u funkciji kreiranja slike nekadašnjeg grada Rijeke. Ovde se nadasve misli na Šušak, oblast koja je kasnije pripojena Rijeci, a koja u periodu kada Crnjanski piše predstavljala ne samo drugu sredinu, nego u jednom periodu čak i državu.

Premda tekst „Ubistvo Rijeke“ započinje motivom putovanja i perspektivom koja se daje iz voza, već u uvodnom pasusu nailazi se na pišćeve političko-ideološke komentare koji se, s jedne strane, tiču tada zaoštrenog italijansko-jugoslovenskog (Kraljevine SHS) odnosa oko Rijeke, a s druge, nalaze u funkciji formiranja jugoslovenskog nacionalnog identiteta (ostvaruje se prevashodno kroz upotrebu prvog lica množine)¹². Upravo ovakav model komponovanja karakterističan je za prva tri nastavka članka: putopisni elementi samo su povod za političko-ideološka razmatranja i društvene opservacije. Naveden način struktuiranja teksta nije osoben ostalim putopisnim reportažama ovoga perioda. Motivacija za to se može pronaći u biografskoj činjenici da je Crnjanski živio u Rijeci tokom 1912. i 1913. godine i da je, samim tim, intimno bio vezan za taj grad, te da je odlično poznao prilike i društvene okolnosti. Međutim, izrazito angažovan karakter tekstova u čijem su središtu Rijeka i njena okolina prevashodno bi se mogao vezati za tadašnje opšte uverenje da je

Riječko pitanje najpoznatije, jer je najstarije i kod nas dosad najviše tretirano, a ono nam je i najbliže, jer je danas za naše narodno i državno gospodarstvo od svih najvažnije [...] Rijeka [je] naš jedini uporabivi izlaz na more, a po njemu i u široliki svijet bez koga se danas ne može ni životariti, a kamo li živiti, napredovati. (Osterman 1920: 5)

Crnjanskovi komentari koji se odnose na italijansko-jugoslovenski dijalog izrazito su kritički i ta se kritika ne tiče samo napada na italijansku vladu i na neposrednu okupaciju Rijeke, nego obuhvata i jugoslovensku vlast. Snažan upliv istorijskog narativa i česti pišćevi komentari svrstavaju „Ubistvo Rijeke“ u vrstu književnog teksta za čije čitanje je nužno poznavati društvene i političke okolnosti, tačnije vanknjiževni kontekst. S tim u vezi, važno je ukazati na nekoliko ključnih predstava o Rijeci u Crnjanskom doživljaju njenog

¹² „Poznato je da je Crnjanski jedan od mnogobrojnih srpskih intelektualaca koji se zalagao za ideju jugoslovenstva i verovao u jedinstvo tri naroda koji će svoje interese [...] ujediniti i najbolje ostvariti u okvirima zajedničke kraljevine. U putopisima nije retka sintagma *naši narodi*, gde se pisac oglašava upravo iz svoje jugoslovenske pozicije, koju brani zastupajući jako uverenje da je u geografskom i kulturnom pogledu mlada država jedinstvena i nedeljiva celina. Takvo uverenje posebno je naglašeno u nizu putopisnih reportaža, koje je za novine dvadesetih i tridesetih godina pisao putujući po Hrvatskoj, Primorju, Bosni, Sloveniji i Srbiji“ (Jaćimović 2009: 216–217).

(istorijskog) značaja. Pre svega, ekonomski – Crnjanski Rijeku posmatra kao jednu od najvećih luka i moćno industrijsko središte, a potom i geografski – Rijeka je, prema njegovom mišljenju, prirodno, organski povezana sa Sušakom, u kom većinski živi hrvatsko stanovništvo. (Štaviše, srpski književnik nastoji da gotovo anulira postojeću granicu, svodeći je na mali most i rečicu preko koje je moguće lako prebaciti stvari.) Konačno, iz istorijske perspektive, Rijeka se doživljava kao neoslobođeni deo Hrvatske (1848. pripojena Banskoj Hrvatskoj), još uvek pod Austrougarskom monarhijom, u neprestanim uličnim borbama s Italijanima. Samim tim, na simboličnom planu, Rijeka je, za Crnjanskog, i izvoriste borbe za slobodu.

Navedene predstave umnogome se podudaraju s onovremenim stavovima izloženim, između ostalog, u Ostermanovoj studiji *Rijeka i Jugoslavija*, publikovanoj u Zagrebu 1920. godine. Tako, Osterman piše da je Rijeka *sve do velikoga rata ne samo glavna, upravo jedina podunavska, dakle i jugoslavenska morska luka za veliki promet sa Zapadom, nego i glavna morska luka za veliki promet među kopnenim i morskim dijelom Jugoslavije*“ (Osterman 1920: 16). Osterman beleži i da *Usjednu li se Talijani u Rijeci, sjedit će u našoj kući, jer je Rijeka, kako je sasvim okružena našim narodom, u našoj kući* (Isto: 17).

S obzirom na to da je „Ubistvo Rijeke“ objavljeno 1923. godine, da bi se razumele društveno-političke okolnosti inkorporirane u tekst, potrebno je ukazati na status grada nakon Prvog svetskog rata, na koji Crnjanski referiše. U tom smislu, značajno je istaći da je 1918. došlo do pobune protiv mađarske pogranične policije, što je za posledicu imalo raskid državno-pravnih veza s Austrougarskom. Iako je saveznička vojska Italije okupirala grad, Rijeka je svrstana u posed novoformirane Kraljevine SHS, što je uzrokovalo D'Annunciju blokadu Rijeke i proglašenje italijanske uprave za Kvarner, premda se zvanična vlada Italije ogradila od D'Annunijevih pohoda i pretila napadom na njega. Do zaoštavanja odnosa došlo je 1920. godine, kada je francuski premijer tražio od Jugoslavije odricanje od Rijeke. Rapalski sporazum s Italijom potpisan je u novembru iste godine i Rijeka je postala Slobodna Država Rijeka. D'Annunzio je objavio rat Italiji, a nakon što su brodovi italijanske mornarice bombardovali Rijeku („Krvavi Božić“), D'Annunzio je predao grad Italijanima, koji su ga u januaru 1921. godine drugi put okupirali. Predsednik Slobodnog Grada Rijeke je početkom 1922. državnim udarom smenjen, a preuzimanje vlasti italijanskih radikalnih nacionalista u gradu završilo je trećom vojnom italijanskom okupacijom. Nekoliko meseci kasnije, Italija je pala pod fašističku vlast. Period napetosti između Italije i Kraljevine SHS završio se 1924, potpisivanjem Rimskog sporazuma, kojim je Rijeka pripala Italiji.

Za razliku od većine drugih članka putopisnog karaktera o severnom Jadranu, pisanih u približnom periodu, Crnjanski u ovom, počev od trećeg pasusa, uvodi lično životno iskustvo, tačnije u tekst utkiva biografske momente. Ovakav postupak omogućava mu da uspostavi paralelu između onog nekad (pripada predratnom periodu 1912. i 1913. godine) i onog sada (1923. godina, vreme pisanja članka). Reč je o vremenskom okviru od deset godina, u kojem su se značajno promenile društveno-istorijske prilike – prestala je da po-

stoji Austrougarska, kojoj je pripadala Rijeka, i završen je Prvi svetski rat, nakon kojeg je počela italijansko-jugoslovenska borba oko Rijeke.

Biografski deo Crnjanski počinje govorom o Sušaku. Zanimljivo je da će prva tri dela „Ubistva Rijeke“ pisac *Lirike Itake* dati iz različitih pozicionih (mesnih) tačaka i da će u svakom fokus prevashodno biti na prikazu datoga područja – prvi deo pruža opis Sušaka, drugi Rijeke, a treći luke (pristaništa). Izbor ovakavog postupka samo na prvi pogled može se dovesti u vezu s autorovom željom da odgovori žanrovskim zahtevima jedne putopisne forme. Ukoliko se sagleda funkcionalnost onoga što srpski pisac opisuje, primećuje se da je zapravo reč o izboru onih tačaka preko kojih će najpogodnije moći da istakne određene društveno-političke stavove i iskaže vlastitu kritičku misao.

Deo o Sušaku zasnovan je, dakle, na kontrastiranju nekadašnje prirodne međusobne povezanosti dva mesta (Rijeke i Sušaka) i politički, veštački stvorene apsurdne granice između njih: *Živeo sam u Sušaku pre deset godina. Tada je on slao mase radenika na Rijeku, trgovao tamo, kupovao tamo i prodavao tamo. Svi njegovi putevi slivaju se na most, koji ga vezuje sa Rijkom i koji nije širi od tri metra* (Crnjanski 1995b: 47).

Odmah potom, Crnjanski uvodi priču o uličnim borbama Hrvata s Italijanima i ističe smelost i prkos jugoslovenskih mladića zbog šetnje Rijkom u sokolskoj odori. Time se, na izvestan način, kreira slika Suška kao riječkog oponenta, ali i izvora onog borbenog, herojskog nacionalnog duha: *U to doba Sušak, kao i celo Primorje, značio je pesmu, politiku i tuče sa Talijanima. Da se prođe u sokolskoj odori Rijkom smatralo se tada, u mom društvu, velikim nacionalnim delom* (Isto: 47–48).

Nasuprot tome, Sušak iz 1923. godine predstavljen je kao *beo i mrtav pod prašinom* (Isto: 48), ekonomski propao i potpuno odvojen od lučkog grada. Uzrok takvog stanja srpski pisac dovodi u vezu sa zanemarivanjem grada od strane Kraljevine SHS, zbog toga što je stanovništvo Sušaka iskazalo podršku Stjepanu Radiću (nije priznavao dinastiju Karađorđević ni čin ujedinjenja, nego se zalagao za stvaranje „hrvatske neutralne seljačke republike“), a ne radikalima. Ovakav odnos Crnjanski oštro kritikuje, govoreći o *našoj sramoti, šegi koju Italija tera s nama*, aludirajući time na ignorisanje strateški važne pozicije Sušaka za Kraljevinu SHS, te, samim tim, dozvoljavanje Italijanima da otmu Rijeku i eksploatišu njena prirodna dobra, ali istovremeno i da je ekonomski i industrijski unište.

Iza narodnog glasa, koji očajava zbog prepuštenosti okupatorima, odnosno napuštenosti i zaboravljenosti od strane ujedinjene zajednice, izbija i Crnjanski stav o neophodnosti delovanja „srpskih komita“ koji bi sprečili *grozote što ih Italijani čine sa našim življem u Istri* (Isto: 48), jer i *ovde nam stoji jedan Solun pod nosem, bogatstvo, svet, more* (Isto: 49).

Dok je u prvom delu teksta akcenat stavljen na kritiku odnosa Krljevine SHS prema Italijanima, Rijeci i Sušaku, u drugom prevlađuje slika „čišćenja“ i italijanizacije Rijeke. Odmah po ulasku u lučki grad, pisac ga određuje kao *nepoznatu varoš*. Opozicija nekad/sad

omogućava Crnjanskom da jedanaest godina kasnije sagleda izmenjenu društveno-političku i kulturnu sliku grada. Tako zapaža da su Riječani postali fašisti i zanelisti, da su poitalijanizirali čak i vlastita imena, te da *ne mogu ni jednu menicu da pročitaju bez patetične vike* (Isto: 51). Uz to, srpski pisac pruža realnu, ali i simboličku sliku sređenog i očišćenog grada, zbog čega je nemoguće više čuti i jednu hrvatsku reč ili pronaći ma kakav hrvatski natpis. Ovakvo stanje nije samo posledica dragovoljne italijanizacije Riječana, nego i italijanskog terora nad stanovništvom, pa otuda stavlja komentar da svako *ko hoće da oseti žilu za svoj maternji jezik, nek izvoli u Rijeku* (Isto: 51).

Međutim, uprkos konstatovanju odsustva hrvatskog jezika kod građana, on će ga čuti kod piljarica i pralja, tačnije kod žena na trgu *sa kojima ni fašisti ne izlaze na kraj* (Isto: 51). Žene-piljarice otuda predstavljaju poslednji zid odbrane od fašizma i italijanske inkvizicije i simbol su istrajnosti, prokosa i herojskog duha. U ovom delu, uvodeći slike određenih znamenitosti Rijeke, Crnjanski će napraviti i nekoliko istorijskih aluzija, kakva je, recimo, ona na Krvavi Božić.

Opisujući Rijeku, Riječane i Italijane, autor *Dnevnika o Čarnojeviću* će na više mesta ukazati na apsurdnost dešavanja. Apsurd se ne dovodi samo u vezu s transkripcijom ličnih imena prema inostranom jezičkom obrascu (Raicevich), ili sa činjenicom da se *naše drvo i cement po svetu* prevoze lađama s italijanskim nazivima, nego i sa isticanjem postojanja novog društvenog staleža: kaluđera fašista. Apsurd se može uočiti i u piščevom govoru o aneksiji Rijeke: *Smešni smo sa aneksijom, ta ona je u stvari već godinu dana anektovana* (Isto: 52), još jednom oštro kritikujući popustljivost i nezainteresovanost jugoslovenske kraljevine.

I pored čistoće i mirnoće koja dominira gradom, Crnjanski će ukazati na drugo lice „italijanske“ Rijeke, jer čim se zađe u male kafane i barove, nailazi se na mesta puna fašista koji *lupaju žilom i nožem po stolu* svedočeci tako postojanje *one druge Rijeke, čija je duša [...] vrela, goruća, najitalijanskija* (Isto: 53).

U trećem delu putopisne reportaže, nasuprot ulickanosti gradskih ulica, pisac će dati grotesknu sliku zapuštenog riječkog pristaništa, koja oličava pravi odnos italijanskih vlasti prema lučkom gradu. Paradoks da nekadašnja finansijski moćna luka stoji oronula, Crnjanski pokazuje brojkama, ukazujući na nekadašnji promet, te čitavu situaciju kritički određuje kao *komediju Italije*. Osnovna autorova intencija je sugerisanje industrijskog, tačnije ekonomskog, uništenja Rijeke u cilju njenog stavljanja u zavisan položaj prema Italiji.

Slika italijanskih zlodela i sistemskog uništavanja ne samo Slovena, nego i neistomišljenika, verovatno je najupečatljivija kada se govori o fabrikaciji ljudi, o njihovom nasilnom pretvaranju u fašiste. Fašistička ideologija se tako pokazuje kao isključiv i represivan sistem, u kojem nadzor i teror vrše glavnu ulogu: *Onaj ko nije fašist, taj ne sme ni da brije ni da tovari drva, ni da trguje, ni da čisti cipele. Fašist, svaki mora da bude fašist [...] To su najveći uspesi fabrikacije* (Isto: 54).

Za razliku od većine istorijskih izvora, Crnjanski će tvrditi da je tokom prve decenije XX veka Rijeka bila *više hrvatska nego talijanska*, kao i da je sprovedeno etničko čišćenje Hrvata: *Ricinus, žila, a kad je trebalo i nož rasterali su ih i učutkali* (Isto: 55).

Najveću razočaranost u italijansku vlast Crnjanski će ipak pripisati samim Riječanima, koji *hoće pre svega jeftinoću i život, pa tek posle trobojku*, istaknuvši komoditet iznad njihovog nacionalnog osećanja. Zbog prisila koje trpe i žudnje za idealom slobode, srpski pisac će zaključiti da se Riječanima mi *sasvim naivno činimo kao obećana zemlja* (Isto). Upravo stoga što je bio projugoslovenski orijentisan, zanimljivo je da na ovom mestu, Crnjanski – posežući za rečju *naivno* – iskazuje kritički odnos prema sopstvenoj državi. Za razliku od do tada prisutne kritike u tekstu, koja se ticala prevashodno spoljne politike (izuzima se odnos prema Sušaku kao pitanje ideoloških postavki), kritika je ovde usmerena na samu državu.

Još jednom, Crnjanski će potcrtati osećanje napuštenosti građana od strane Kraljevine SHS i njihovu prepuštenost nemilosrdnosti italijanskih fašista: *Zašto ste nas ostavili? Zar zbog hulje Radića ovaj narod da plaća? [...] Uspeli su, sve se raseljava [...] Zašto ste nas napustili kao pse* (Isto: 56).

Suprotno opštoj atmosferi Rijeke, oslikanoj u drugom delu putopisne reportaže, u ovom preovladava atmosfera straha i tiranije: *Po ulicama svi se boje, svaki nosi značke [...] Nisu to sve značke fašista [...] Glavno je da je neka značka i da čoveka ostave na miru* (Isto).

Poslednji, četvrti deo članka mogao bi se svrstati u žanr putopisne reportaže isključivo ukoliko bismo ga – kao što to uostalom čini i priređivač Sabranih dela – smatrali piščevim osvrtom / komentarom na prethodna tri dela. Međutim, navedeni odlomak izašao je u *Politici* pod zasebnim naslovom „Pre aneksije“, čime pisac, zapravo, nastoji da dodatno skrene pažnju na politički osetljivo riječko pitanje. Zanimljivo, tekst je publikovan 1923. godine, samo godinu dana pre nego što će Rijeka i zvanično pripasti Italiji. Crnjanski, prema tome, piše o jednoj izuzetno aktuelnoj temi u trenutku kada intenzivno naslućuje rešavanje toga pitanja, tačnije da se *nešto iza kulisa sprema* (Isto: 57). Kako Enes Milak zapaža:

Jugoslovenski autori svoja izlaganja o odnosima dve jadranske države uglavnom završavaju s 1920. godinom, iako te godine nisu zaključeni svi problemi na Jadranu proistekli iz Prvog svetskog rata. Rimski sporazum (januara 1924) i događaji koji su mu prethodili objašnjavani su veoma površno i nedovoljno argumentovano. Malo je radova koji događaje od dolaska fašista na vlast u Italiji (oktobar 1922) pa do zaključenja Rimskog sporazuma stavljaju u središte svoga interesovanja. (Milak 1982: 131)

Navedena Milakova zapažanja ukazuju i u kojoj su meri dragocena stanovišta i opažanja iznesena u tekstu „Ubistvo Rijeke“. U članku „Pre aneksije“, Crnjanski će najveću kritiku uputiti jugoslovenskoj vladi, jer je dozvolila da riječko pitanje postane lokalno, a krivca za trenutna dešavanja i riječki status usmeriti na Radovana Antonijevića. No, i

pored toga, srpski pisac uočava da se pruža prilika da se reaguje, da se probudi Evropa, ukazivanjem da ovde nije reč o lokalnom problemu, nego o celoj srednjoj Evropi, *jer je njena budućnost nužna ne samo nama, nego svim zemljama u zaleđu njenom, do južne Rusije* (Crnjanski 1995b: 57), pozivajući pritom na odbranu *ne hrvatske industrija drveta, nego vozova, blagostanja, zdravlja u srednjoj Evropi i našeg novog mesta u svetu* (Isto: 58).

Na kraju, Crnjanski još jednom kritiku usmerava na fašizam i atmosferu straha koju ta ideologija kreira, ukazujući da *ono što sad vlada na Rijeci, bedna je i kriminalna infamija, a o legalnosti, nacionalnom heroizmu i talijanstvu ni za don D'Anuncija, ma koliko on grub prema nama bio* (Isto: 58). Istovremeno, autor iskazuje i sumnju u italijanske vojno-političke mogućnosti.

Drugu putopisnu reportažu o Rijeci, Crnjanski će objaviti svega godinu dana kasnije (1924), u okviru „Izveštaja s Primorja“, nakon Rimskog sporazuma, tačnije pošto je lučki grad konačno pripao Italijanima. Baš kao i u reportaži iz 1923. godine, pisac *Lirike Itake* insistira na slici jednog uređenog, očišćenog grada, ali se ovoga puta u samo središte postavlja činjenica da je reč o prostoru u koji se neverovatno mnogo ulaže (*samo na kaldrmu i tramvaje potrošeno je 60 miliona*), te koji sada više izaziva utisak hotela ispunjenog gostima na letovanju, nego lučkog grada.

Uz to, Crnjanski opisuje i vladajuću atmosferu kao *potpuni mir i red*, posmatrajući je kao posledicu *tuča, inkvizicija i strašnog cinizma*, batina, noževa i ricinusa, kao i sadašnjih policajaca koji *strogo paze na došljake*. Tako je on deidealizuje i razotkriva, a istovremeno i odbija da zaboravi način na koji je ta atmosfera ostvarena.

Iako je u prethodnoj reportaži insistirano na slici terora i, s njim u vezi, nasilnim progonom, te italijaniziranjem građana i kulture, pri čemu se na posebnom udaru našao jezik Hrvata, zanimljivo je da Crnjanski primećuje da i pored svega, *i sad, svaki ko nije dobro obučen na Rijeci govori naš jezik* (Isto: 107), ukazujući time na apsurdnost nasilnog odvajanja i na prirodno prisustvo hrvatskog življa.

Srpski pisac će iznova istaći sliku zauštene luke koja *služi za zastave nacionalnih svečanosti i romana*, kao i za eksploataciju hrvatskog drveta. Međutim, verovatno najveća razlika u odnosu na reportažu iz 1923. godine tiče se prikaza samih Riječana. Dok se u starijem tekstu insistira na vizijama i nadi građana u ekonomsko podizanje luke, u mlađem se Riječani predstavljaju kao oni *koji nisu tužni zbog svoje propasti, a ničemu se ne nadaju* (Isto). Štaviše, *na najnovije napore da [...] luka vaskrsne posmatra se sa podsmehom* (Isto). Isto tako, kod Riječana se ne nailazi više ni na zaprepašćenost pred popustljivošću jugoslovenske vlade, niti na osećanje napuštenosti. Iz reportaže je izostao i narativ o uzroku specifičnog odnosa Kraljevine SHS prema Riječanima ili Sušaku, kao i retorika negodovanja zbog odsustva jugoslovenske pomoći.

Kada je o granici između Rijeke i Sušaka reč, u reportaži iz 1924. godine zadržava se njen opis kao banalne međe, ali se ona sada uobličava i u simbol opšte buduće opasnosti: *Uzani most, što vezuje Rijeku sa zadimljenim Sušakom i sva ta granica ovde, ili izgleda kao iz*

neke bestidne operete ili kao vesnik nečeg sasvim novog, budućeg internacionalno nametnutog u odnosu država i nacija (Isto: 108).

Prema tome, može se zaključiti da se u središtu reportaže iz 1923. prevashodno nalazilo Crnjanskovo agitovanje za odbranu Rijeke i pružanje pomoći, kao i za sagledavanje razloga popustljivog odnosa Kraljevine SHS prema Italijanima, odnosno zanemarivanja strateški važnih pozicija Rijeke i Sušaka. U fokusu reportaže iz 1924. je pak pokušaj ukazivanja na apsurdno, preveliko i ničim opravdano novčano ulaganje Italije u Rijeku, tačnije ukazivanje na opasnost od Italije, koja se doživljava kao pretnja *dalje prema našim zavičajima i životima* (Isto: 109).

Sve ovo ukazuje na to da Crnjanske putopisne reportaže o Rijeci nisu imale za cilj upoznavanje čitalaca *Politike* s jednom drugačijom kulturom kroz isticanje njenih specifičnosti, niti približavanje srpskim čitaocima nedovoljno poznatih prostora novostvorene jugoslovenske države (što je bio glavni cilj piščevih putopisnih reportaža iz severnog hrvatskog priobalja), nego prevashodno iznošenje vlastitih političkih stavova i ukazivanje na opasnost od Italije i fašističke ideologije, što nam ukazuje i na to da se pisac koristio žanrom putopisa *za ostvarivanje širih, vanknjiževnih zamisli* (Jaćimović 2009: 223).

S druge strane, u formalnom smislu, pisac uvodi mnoge odlike putopisnog žanra, pa se u tekstu nailazi na motive puta i nepoznate sredine, ali i na *uspostavljanje niza međusobno uslovljenih dihotomija, počev od primarne koja se zasniva na relaciji mi – oni, odnosno blisko – tuđe, zavičajno – strano* (Isto: 149). S tim u vezi, možemo zaključiti da „Ubistvo Rijeke“ žanrovski oscilira između putopisne reportaže i političkog teksta, a možda bi najpreciznije bilo govoriti o angažovanoj putopisnoj reportaži, jer su svi njeni delovi u funkciji konstruiranja političkih stavova i kreiranja određenih ideoloških pozicija.

Imajući, dakle, u vidu pomenute putopisno-reportažne zapise, možemo zaključiti da je severni Jadran za Miloša Crnjanskog inspirativni prostor koji, s jedne strane, ima sentimentalnu vrednost, dok, sa druge, označava važan kulturološki, istorijski i politički segment Kraljevine Jugoslavije i njenog identiteta.

IZVORI

- Crnjanski, Miloš (1995a) *Putopisi I*, Dela Miloša Crnjanskog, tom osmi, Zadužbina Miloša Crnjanskog / BIGZ / SKZ, Beograd.
- Crnjanski, Miloš (1995b) *Putopisi II*, Dela Miloša Crnjanskog, tom deveti, Zadužbina Miloša Crnjanskog / BIGZ / SKZ, Beograd.

LITERATURA

- [Bibliofil]: „Nekoji književni poslovi naših literata: Jedna antologija i jedan književni literarni Bedeker“, u: *Ilustrovani list*, VII/29, 24. VII 1927, str. 5.

- Čolak, Bojan (2013) „Senj Miloša Crnjanskog: od herojskog do jugoslovenskog kulta“, u: *Aqua Alta*, Institut za književnost i umetnost, Beograd.
- Dukovski, Darko (2010) *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća*, Leykam international, Zagreb.
- Duvnjak Radić, Žaklina (2021) *Estetika putopisne reportaže*, Kulturni centar Vojvodine „Miloš Crnjanski“, Novi Sad.
- Duda 2004: D. Duda, „Ostavljeno veslo na galiji nacije: književni modernizam i kultura putovanja“, u: *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, br. 73/19, str. 97–117.
- Golubović, Vidosava (2001) „Putopisna reportaža Miloša Crnjanskog“, u: *Knjiga o putopisu*, Institut za književnost i umetnost, Beograd.
- Gvozden, Vladimir (2011) *Srpska putopisna kultura 1914–1940*, Službeni glasnik, Beograd.
- Jačimović, Slađana (2009) *Putopisna proza Miloša Crnjanskog*, Učiteljski fakultet, Beograd.
- Ješić, Nedeljko (2004) *Mladi Crnjanski*, Narodna knjiga, Beograd.
- Milak, Enes (1982) „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Rimski sporazum (1922–1924)“, u: *Istorija 20. veka*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Osterman, Stevo (1920) *Rijeka i Jugoslavija*, Zagreb.
- Tešić, Iva G. (2023) „Miloš Crnjanski o Hrvatskom primorju“, u: *Putopisi u srpskoj književnosti. Jezik srpskih putopisa. Srpska književnost i kulturna diplomatija. 52. naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Beograd, 14–19. IX. 2022. 2, Filološki fakultet / Međunarodni slavistički centar, Beograd, str. 263–272.
- Todorović, Neda (2011) „Literarni žurnalizam“, u: *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, br.132, str. 24–37.

SUMMARY

Bojan T. Čolak, Iva G. Tešić

THE NORTH ADRIATIC IN MILOŠ CRNJANSKI'S TRAVEL REPORTS

The paper deals with Miloš Crnjanski's travel reports dedicated to the northern part of the Croatian coast, published during the 20s and 30s of the 20th century in periodicals (*Vreme*, *Politika*, *Turistički Lloyd*). We are talking about Crnjanski's texts that have remained on the margins of scientific and research interest so far. The first part of the study will focus on travelogue-reportage writings from the northern Adriatic (including the tourist guide *Our Beaches on the Adriatic*), while the second part will focus on engaging texts dedicated to Rijeka, the largest city in the Kvarner Gulf.

Key words: Miloš Crnjanski; northern Adriatic; Rijeka; Croatian coast; travelogue; reportage; engaged literature; Yugoslav national identity